

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

DEMOGRAPHIC TRANSITION AND DEMOGRAPHIC PROBLEM IN BULGARIA

Krasimir Levkov

University of agribusiness and rural development - Bulgaria

Abstract: The demographic problem is a topical issue for the Bulgarian society. It is the result of a long socio-economic process that began in the 1920s. The author agrees that the solution of the demographic problem depends both on the correct demographic policy of the state and on the conscious demographic behavior of each of its citizens.

Keywords: reproduction of the population, demographic transition, population explosion, demographic crisis, demographic problem, demographic behavior, demographic situation, demographic policy.

ДЕМОГРАФСКИЯТ ПРЕХОД И ДЕМОГРАФСКИЯТ ПРОБЛЕМ В БЪЛГАРИЯ

Красимир Левков

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Демографският проблем е актуална за българското общество тема. Той е резултат от продължителен социално-икономически процес, започнал още през 20-те години на миналия век. Авторът споделя мнението, че решението на демографския проблем зависи както от правилната демографска политика на държавата, така и от осъзнатото демографско поведение на всеки неин гражданин.

Ключови думи: възпроизводство на населението, демографски преход, демографски взрив, демографска криза, демографски проблем, демографско поведение, демографска ситуация, демографска политика.

ВЪВЕДЕНИЕ

Демографският проблем е една от актуалните за българското общество теми. При това темата е актуална от дълго време, още от началото на прехода от тоталитаризъм към демокрация, респ. от командно към пазарно стопанство (вж. напр. Левков, 1996 и Каракашев, 1997). Но докато у нас все още се спори за същността на „българския преход“, за неговите позитиви и негативи, българското население преживява и още един драматичен преход – демографския. Той започва значително по-рано – през 20-те години на XX век и вероятно вече е към своя край.

Целта на настоящата публикация е да насочи вниманието на академичната общност във ВУАРР и на читателите на сп. „Ново знание“ към демографския проблем в България и да подпомогне възприемането му като резултат от един продължителен и широкообхванат социално-икономически процес, започнал още през 20-те години на миналия век.

Използвани са статистически данни и анализи на Евростат, НСИ и др. официални източници, както и публикации на български и чужди автори.

Приложени са основно количествени методи, ретроспективен и сравнителен анализ.

Демографската ситуация във всяка страна се определя от стойностите на основните демографски показатели – раждаемост, смъртност и естествен прираст, характеризиращи естественото движение (възпроизводство) на населението. Тя зависи също и от механичното движение (миграция), което обхваща в различна степен отделни групи от населението и така променя демографските му структури – полово-възрастова, етническа, социална и др.

Съвременната демографска ситуация в България най-често се квалифицира като „демографска криза“, но все по-често се използват и понятия като „демографски срив“ и „демографска катастрофа“. В научния печат и в медиите се срещат и още по-стряскащи заглавия (вж. напр. „Превръща ли се България в демографска пустиня?“ и „Ще изчезне ли България?“). Изтъкват се едновременно необходимостта от адекватна демографска политика и недостигът на средства, преди всичко финансови, за нейното провеждане. Постепенно се създава усещането, че българската нация е на път да изчезне и се затвърждава мнението, че срещу това (почти) нищо не може да се направи. Счита се, че единствено държавата трябва да се бори с демографската криза и да се опитва да разреши или поне да облекчи демографския проблем. Рядко се изследва и коментира демографското поведение на хората на индивидуално или групово ниво, а когато това се случи, неизбежно се стига до „анализи“ и прогнози, базирани не толкова на обективни данни и процеси, колкото на етноцентристки мотивирани опасения (напр., че след 20 г. българите в България ще бъдат малцинство или че циганите/ромите ще станат най-многочисленият етнос в страната).

Трябва да подчертаем, че демографският проблем както у нас, така и в другите страни е свързан с процеса, наречен „демографски преход“. Под демографски преход (наричан още „демографска революция“) най-общо се разбира смяната на традиционния със съвременен тип възпроизводство на населението.

От демографска гледна точка се разграничават три режима на възпроизводство – просто (стационарно), разширено и стеснено. При *простото възпроизводство* броят на хората от предходното и от следващото поколение е един и същ. При *разширеното възпроизводство* следващото поколение е по-многобройно, а при *стесненото възпроизводство* – по-малобройно.

Режимът на възпроизводство се определя от съотношението между биологически обусловените процеси на *раждаемост* и *смъртност*. Техните стойности се измерват в ‰ (промили) и изразяват броя на родените и на умрелите за 1 година на 1000 души от населението. Разликата между раждаемостта и смъртността формира *естествения прираст* на населението, който също се измерва в ‰.

Режимът на възпроизводство е свързан също така и с показателите плодовитост и средна продължителност на живота. *Плодовитостта* се измерва с броя деца, родени от жените във фертилна (детеродна) възраст през репродуктивния им период (15–49 г.). *Средната продължителност на живота* изразява вероятността новородените да доживеят до определена възраст.

В исторически план могат да се разгледат два основни типа възпроизводство на населението – традиционен и съвременен. *Традиционният тип* се формира в ранните етапи от цивилизационното развитие. Той се характеризира с висока плодовитост, малка продължителност на живота и много високи стойности както на раждаемостта, така и на смъртността. В резултат на това режимът на възпроизводство като цяло е разширен, но естественият прираст е сравнително нисък, а в отделни периоди дори отрицателен и човешката популация нараства бавно.

Съвременният тип възпроизводство на населението се характеризира с малка плодовитост, висока продължителност на живота и ниски стойности на раждаемостта и смъртността, които проявяват тенденция към изравняване. В резултат се установява режим на просто възпроизводство, при който естественият прираст е около 0‰.

Концепцията за демографския преход е разработена през първата половина на XX в. от френския демограф А. Ландри и доразвита от американския демограф Фр. Ноутстейн¹. В нейната основа стои периодизацията на демографското развитие, съответстваща на главните етапи в икономическото развитие на човечеството (т.нар. *присвояваща, аграрна и индустриална икономика*). По-късно концепцията за демографския преход е широко възприета от различните научни школи. Нейните основни постановки се използват при изготвяне на демографските прогнози на ООН, както и за целите на демографското планиране и политика в редица страни. Най-общо те се свеждат до следното:

➤ Демографският преход е всеобща закономерност в развитието на населението. В отделните страни и общности той започва по различно време и протича с различна скорост, като обикновено преминава през 4 фази (фиг. 1).

➤ През първите две фази смъртността намалява, докато раждаемостта остава относително висока. Естественият прираст рязко нараства. Протича процес на *демографски взрив*.

➤ През третата и четвъртата фаза спадат раждаемостта и естественият прираст. Населението застарява; броят му се увеличава бавно, а в някои страни дори намалява. Проявява се явлението *демографска криза*.

Демографският преход започва най-рано – още през XIX век - в страните от Западна Европа, които по това време формират групата на индустриалните страни. Подобреното качество на живот на тяхното население през първата фаза на прехода води до понижение на смъртността при почти непроменен „инерционен“ ход на раждаемостта и от там до нарастване на естествения прираст.

През втората четвърт на XX в. населението на тази група страни навлиза във втората фаза на прехода. При нея спадат стойностите и на двата показателя –

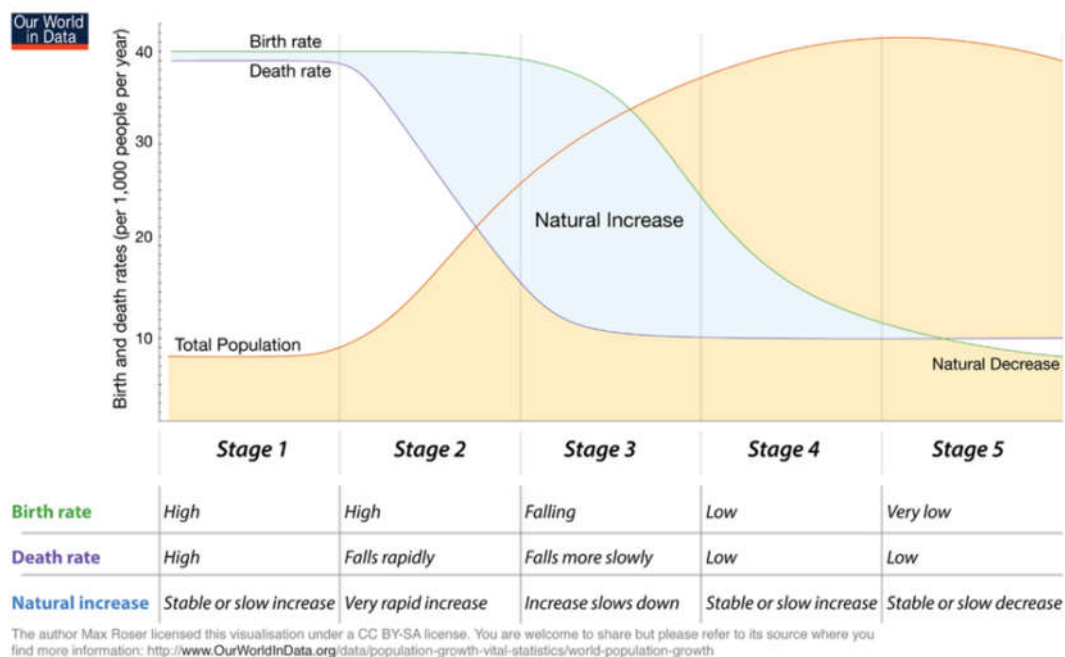
¹ Демографический энциклопедический словарь. Москва. „Советская энциклопедия“, 1985.

раждаемост и смъртност, а естественият прираст остава висок. Спадът на раждаемостта се обяснява с отпадането на необходимостта от голям брой деца, необходими за продължаване на рода и за работна ръка в земеделието, което вече категорично е изместено като поминък от по-интензивните и по-малко трудоемки промишлени отрасли.

В началото на третата фаза, която в страните от Европа протича през 70-те и 80-те г. на XX в., факторите за намаляване на смъртността са изчерпани и тя започва бавно да нараства, а раждаемостта продължава да спада; естественият прираст, макар и нисък, е все още положителен.

В четвъртата фаза на прехода стойностите на раждаемостта и смъртността се доближават една до друга, а естественият прираст клони към 0. Протича демографска стабилизация и настъпва нов период на просто възпроизводство на населението.²

В последно време в много европейски страни се наблюдава развитието на нова, пета фаза, наричана също и „втори демографски преход“. При нея смъртността се стабилизира на ниво 10-12‰, но фертилността и раждаемостта продължават да са под нивото, осигуряващо просто възпроизводство (фиг. 1).

Фигура 1. Фази на демографския преход

Източник: https://en.wikipedia.org/wiki/Demographic_transition#/media/File:Demographic-TransitionOWID.png.

Продължава застаряването на населението. Това налага провеждането на *пронаталистична демографска политика*, подкрепяща раждането и отглеждането на повече деца. Положителни резултати се наблюдават главно в страните с висок стандарт на живот (индекс на човешко развитие над 0,9). То обяснява и политическите мерки (най-характерни за Германия, но също и за Франция, Швеция и други страни), целящи привличане и интегриране на младо дееспособно население от различни части на света.

² Пак там.

В началото на ХХІ в. традиционният тип възпроизводство в чист вид вече не съществува. В повечето от развиващите се страни демографският преход все още е в началните си фази, докато в страните от Европа, Северна Америка, Източна Азия, Австралия и Нова Зеландия той е към своя край. Това обяснява големия диапазон в стойностите на основните демографски показатели по света.

Демографският проблем в света днес се проявява в и двете си основни форми – като *демографски взрив* в развиващите се страни и като *демографска криза* в развитите страни и в страните в преход към пазарна икономика. В първия случай се наблюдава бързо нарастване на населението и „прогресивна“ възрастова структура, а във втория – стабилизиране или слабо намаляване на броя и застаряване на населението.

Съвременната демографска ситуация в България се определя като **демографска криза**. Тя е характерна за страните, завършващи своя демографски преход. Специфична особеност на демографския преход в България е неговото относително късно начало и бързо протичане.

В периода преди Освобождението и през първите 2-3 десетилетия след него българското население се характеризира с описания вече традиционен тип на възпроизводство – висока смъртност, в рамките на 25-30‰ и още по-висока раждаемост – 35-45‰, при средна продължителност на живота едва 40 г. Възрастовата структура е от прогресивен тип – децата до 14 г. са над 1/3 от населението³.

Естественият ход на демографските процеси е силно нарушен по време на Балканската и Междусъюзническата войни и особено през Първата световна война. През 1918-1919 г. дори се стига до депопулация (намаляване на населението) поради многото жертви, дадени от армията и високата смъртност на цивилното население.

Въпреки това, още през 20-те години, с навлизането на по-млади контингенти мъже и жени в брачна възраст, възпроизводственият процес бързо се нормализира. Нещо повече, възстановяването на традиционно високата раждаемост е придружено със спад на смъртността до нива около и под 20‰ и нарастване на естествения прираст също до около 20‰. Значителният спад на смъртността е обусловен от предприетите мерки за ограничаване разпространението на редица болести (туберкулоза, холера, петнист тиф и др.). Така българското население навлиза в първата фаза на демографския преход. То изживява своя кратък демографски взрив и за периода от 1920 до 1946 г. неговият брой нараства с 45% - от 4,8 до 7 млн. души⁴.

През 40-те и 50-те г. смъртността продължава да намалява, но вече има спад и в раждаемостта. Броят на живородените остава значителен – между 140 и 180 хил. годишно, но коефициентът на раждаемост поради по-големия брой на населението спада под 25‰. През този период протича втората фаза на демографския преход в България. Тя завършва в средата на 60-те г., когато е достигнат историческият минимум на смъртността у нас – 7,5‰, а броят на населението надхвърля 8,2 млн. души. Този значителен ръст е реализиран при едновременното нарастване на градското население с над 2 млн. души и намаляването на селското с почти 1 млн. През 60-те години в резултат от насилствената „колективизация“ в селското стопанство се проявяват първите признаци на обезлюдяване на някои селски райони

³ www.nsi.org

⁴ Пак там.

(вж. Димитров, 2012)⁵. На ниво области Видинска област става първата с регистриран още през 60-те г. спад на общия брой на населението⁶.

Третата фаза на прехода протича в периода от 1965 до 1985 г. По това време годишно у нас се раждат под 140 хил. деца и раждаемостта плавно спада до ниво под 15‰. Поради застаряването на населението ресурсите за намаляване на общата смъртност са практически изчерпани и тя започва да нараства, достигайки 12‰ и стопявайки естествения прираст до 2-3‰. През тези 20 години общият брой на населението нараства с около 0,7 млн. и то достига своя исторически максимум от почти 9 млн. Ръстът в градовете е около 2 млн., но в селата вече се наблюдават сериозни признаци на депопулация. Тяхното население през тези две десетилетия намалява с 1,3 млн. - спад с около 30%. Освен във Видинска област, през 70-те и 80-те години спада населението и в още 9 области: Монтана, Враца, Ловеч, Плевен, Разград, Търговище, Ямбол, Перник и Кюстендил⁷.

Протичането на четвъртата фаза на демографския преход у нас е характерно за времето след 1985 г. Ходът на демографските процеси по това време е силно повлиян от резките политически и социално-икономически промени, обхващали цялото българско общество. Първият демографски удар, който България понесе (или по-скоро си нанесе сама) още през 1989 г. беше емиграцията на над 300 хил. български турци в резултат от позорния „възродителен“ процес. Вторият, далеч по-мощен, беше и продължава да е интензивният емигрантски поток към страните от Западна Европа и Северна Америка, в резултат на който за четвърт век около 1 млн. българи в активна възраст напуснаха страната. Всичко това нямаше как да не се отрази негативно както на социалната и възрастовата структура (преминала от стационарен към регресивен тип), така и на хода на възпроизводствения процес.

Още към края на 80-те г. естественият прираст в страната е отрицателен. От началото на 90-те г. броят на живородените е под 100 хиляди с изразена тенденция към спад. Най-малко са родените през 1997 г. – 64 хил. и през 2016 г. – 65 хил. Коефициентът на обща раждаемост варира между 8 и 9‰, като най-ниската му стойност е през 1997 г. – 7,7‰. През същия период годишният брой на умрелите стационарира около 110 хил., а коефициентът на обща смъртност бавно се покачва и през последните години достига 15‰. Така за по-малко от 30 години броят на населението на България намаля с около 2 млн. души и днес (7,1 млн. за 2016 г.) е по-малко, отколкото в средата на XX в.⁸

В интерес на истината трябва да се отбележи, че демографската ситуация е подобна и в много други европейски страни както в Източна, така и в Западна Европа. Те също преминават през четвъртата фаза на демографския преход (или петата, ако приемем, че има и такава). Всъщност промяната в броя на населението на европейските страни се дължи почти изцяло на техния различен миграционен баланс, защото стойностите на естествения им прираст са в тесни граници около 0‰⁹.

Сравнението със страните от ЕС може да ни ориентира по-ясно за съвременните измерения на демографския проблем в България.

Раждаемост. По данни на НСИ през 2016 г. в страната са регистрирани 64984 живородени деца. В сравнение с предходната година техният брой е намалял с 966.

⁵ Димитров, Д. Значението на Земята и демографските проблеми на българското село. Сп. „Ново знание“, бр. 4/2012, с. 29-30.

⁶ www.nsi.org

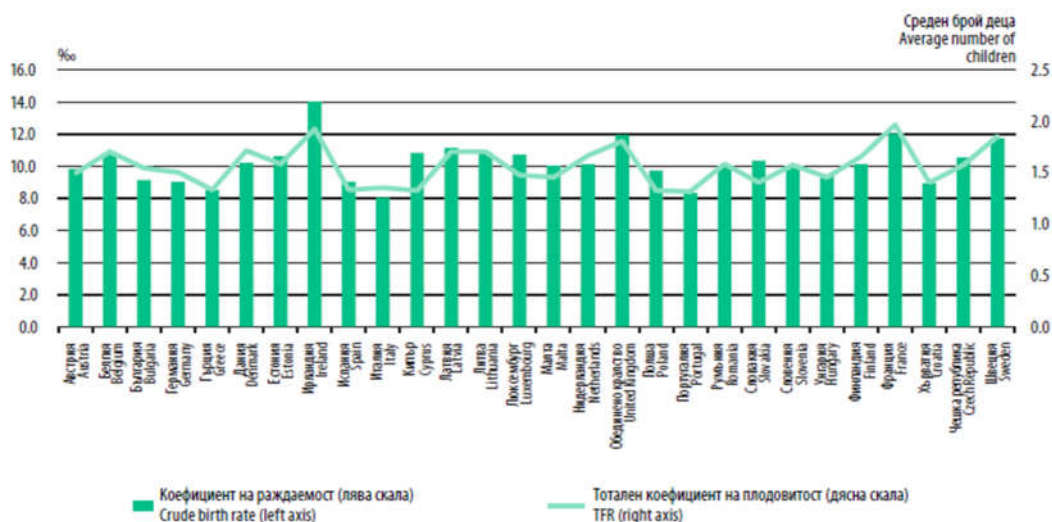
⁷ Пак там

⁸ www.nsi.org

⁹ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Коефициентът на раждаемост през 2015 г. е 9,2‰, а през 2016 г. е 9,1‰ (9,3‰ в градовете и 8,5‰ в селата). Най-висок е в областите Сливен – 12,2‰, София (столица) – 10,2‰, Варна и Бургас - по 9,6‰. Най-ниски стойности се регистрират в областите Габрово (6,4‰) и Видин (6,2‰)¹⁰.

Според данни на Евростат коефициентът на раждаемост за ЕС-28 през 2015 г. е 10,0‰. Най-висока раждаемост има Ирландия – 14,1‰, следвана от Франция (12,0‰) и Обединеното кралство (11,9‰). С най-ниска раждаемост в ЕС е Италия – 8,0‰¹¹. По-ниска от тази в България е раждаемостта и в Португалия и Гърция (фиг. 2).

Фигура 2. Раждаемост и плодовитост на населението в страните от ЕС, 2015 г.

Източник: Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

Важен показател, характеризиращ възпроизводството на населението, е коефициентът на плодовитост (фертилност) на жените. През 2016 г. средният брой живородени деца от една жена в България е 1,54. През 2015 г. той е бил 1,53, а през 2001 г. – 1,24. Наблюдава се слабо покачване на плодовитостта. То не води до повишаване на броя на родените деца, защото броят на жените във фертилна възраст бързо намалява. Към края на 2016 г. той е 1,539 млн., като спрямо предходната година намалява с над 22 хил., а спрямо 2011 г. - с над 111 хиляди¹².

Фиг. 2 показва, че най-висока плодовитост се наблюдава във Франция, Ирландия, Обединеното кралство и Швеция – около 2,0. По-ниска от тази в България е плодовитостта в Италия, Гърция и Португалия – около 1,2-1,3.

От началото на 90-те г. в България се проявява тенденция на увеличаване на извънбрачните раждания. Техният относителен дял нараства от 18,5% през 1992 г. на 58,7% през 2016 година, като е по-висок в селата (66%), отколкото в градовете (56%). Най-висок е относителният дял на извънбрачните раждания в областите Видин и Враца - по 75%. Той е над 50% във всички области на страната с изключение на Разград (48%), Благоевград (44%) и Кърджали (38%)¹³.

Смъртност. От средата на 80-те г. до днес в България годишно умират над 100 хил. души. Броят на умрелите през 2016 г. е 107580 души, а коефициентът на

¹⁰ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

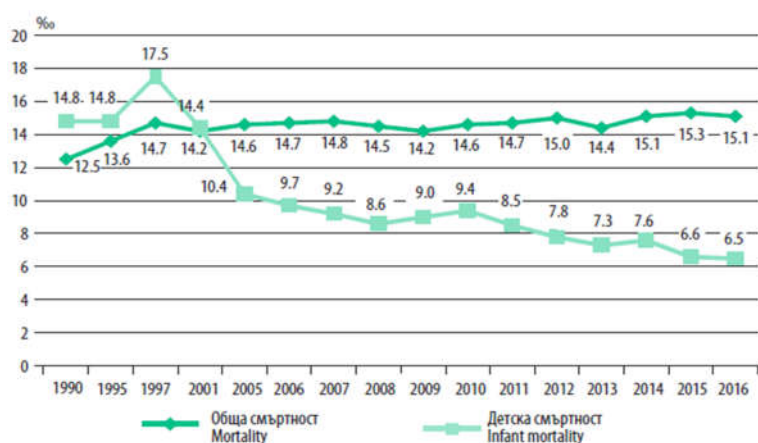
¹¹ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

¹² Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

¹³ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

обща смъртност – 15,1‰ (фиг. 3). Спрямо 2015 г. смъртните случаи са с 2537 по-малко (смъртността тогава е била 15,2‰). Смъртността сред мъжете (16,2‰) продължава да е по-висока в сравнение с жените (14,0‰). Още по-силно са изразени различията между градското и селското население. Смъртността в селата е много по-висока (21,1‰), отколкото в градовете (12,9‰). Между областите в страната с най-висока смъртност са Видин – 23,1‰, Монтана – 21,3‰ и Кюстендил – 19,9‰, а с най-ниска – София (столица) – 11,7‰, Благоевград и Кърджали – по 12,6‰¹⁴.

Коефициентът на смъртност за ЕС-28 през 2015 г. е 10,2‰ (при 9,7‰ за 2014 г.). С най-ниска смъртност са Ирландия – 6,4‰, Кипър – 6,9‰ и Люксембург – 7,0‰. Населението в България с отличава с най-висока смъртност сред европейските страни. Значително по-висока от средната за ЕС-28 е стойността на този показател също в Латвия и Литва – по 14,4‰¹⁵.

Фигура 3. Коефициент на обща и детска смъртност на населението в България

Източник: *Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.*

В лоша светлина ни представя и показателят „преждевременна смъртност“. Той се измерва чрез относителния дял на умрелите лица под 65-годишна възраст от общия брой на умиращите. Неговата стойност през 2016 г. е 21,8% при 21,4% за 2015 г. Регистрирани са съществени различия между мъжете (28,7%) и жените (14,2%)¹⁶.

Положителна тенденция за България е продължаващият спад на детската смъртност. През последните 15 г. е реализирано двукратно съкращение (фиг. 3). За 2016 г. тя е 6,5‰ при 6,6‰ за 2015 г. и 14,4‰ за 2001 г.¹⁷. Тези стойности доближават страната до останалите европейски страни, в повечето от които стойностите варират от 2‰ до 6‰. По-висока е само в Румъния – 7,6‰ за 2016 г.¹⁸.

Средната продължителност на живота за периода 2014 - 2016 г. у нас е 74,7 години и през последните 4 години практически не расте. Нейната стойност при мъжете е 71,2 г., а при жените – 78,2 г. Тя е с 3 години по-висока в градовете (75,5 г.), отколкото в селата (72,6 г.). Всички тези стойности са много по-ниски от средните за ЕС, където през последните години също се наблюдава стагнация¹⁹.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

¹⁶ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

¹⁹ Пак там.

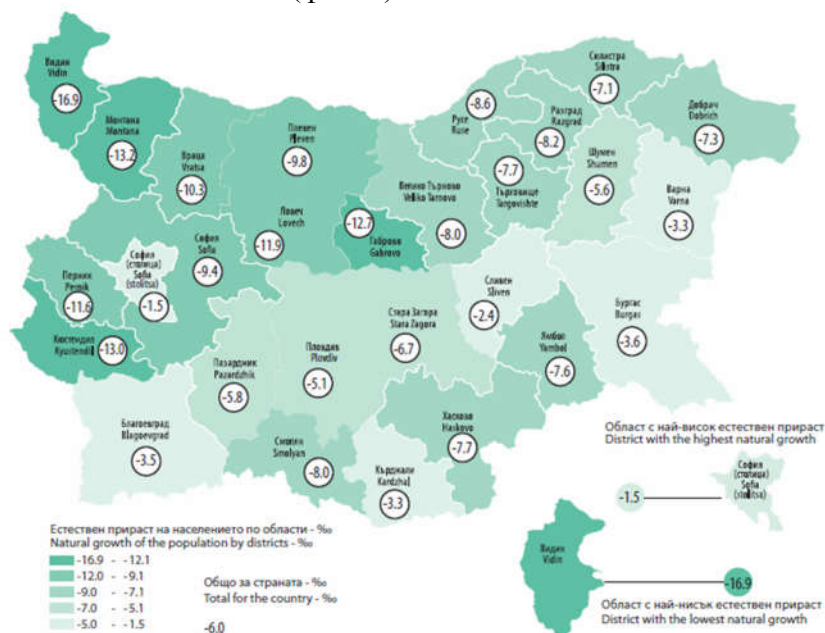
Брачност. През 2016 г. са регистрирани 26803 юридически брака - с 917 по-малко спрямо предходната година, а коефициентът на брачност е 3,8‰. Най-ниските му стойности са през 2011 и 2012 г. (2,9‰). Три четвърти от всички регистрирани бракове са в градовете. Областите с най-висока брачност са Добрич и Кърджали - съответно 5,1 и 5,0‰, а най-нисък е коефициентът на брачност в област Враца – 2,2‰²⁰.

Проявява се тенденция към нарастване на средната възраст на сключване на първи брак. През 2016 г. за мъжете и жените тя е съответно 31,1 и 28,1 години, като само за 2 години се е увеличила съответно с 0,5 г. за мъжете и 0,3 г. за жените.

Броят на разводите през 2016 г. е 10603, или със 120 повече от регистрираните през 2015 година. Коефициентът на **бракоразводност** през последния четвърт век е относително устойчив. Той варира от 1,3‰ за 1990 г. до 1,9‰ за 2008 г., а за 2016 г. е 1,5‰²¹. Неблагоприятна е тенденцията при съотношението между броя на сключените и на разтрогнатите бракове. През 1990 г. то е 5,2:1, а през 2016 г. – само 2,5:1.

Естествен прираст. През 2016 г. в резултат на отрицателния естествен прираст населението на страната е намаляло с 42596 души. Коефициентът на естествен прираст е -6,0‰ (-6,2‰ за 2015 г.). В градовете той е -3,6‰, а в селата е -12,6‰, т.е. намалението на населението в страната в резултат на естествения прираст се дължи предимно на негативните демографски тенденции в селата²².

През 2016 г. всички области в страната имат отрицателен естествен прираст. С най-малки коефициенти на отрицателен естествен прираст са областите София (столица) с -1,5‰ и Сливен с -2,4‰. С най-голямо намаление на населението вследствие на високия отрицателен естествен прираст е област Видин с -16,9‰, следвана от областите Монтана (-13,2‰) и Кюстендил (-13,0‰). В седем области населението намалява с над 10‰ (фиг. 4)²³.

Фигура 4. Естествен прираст на населението през 2016 г. по области

Източник: Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

²⁰ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

²¹ Пак там.

²² Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

²³ Пак там.

Коефициентът на естествен прираст общо за ЕС-28 през 2015 г. е -0,2‰ (при +0,4‰ за 2014 г.). Положителен естествен прираст имат 16 страни, като с най-високи стойности са Ирландия (7,6‰), Кипър (3,9‰) и Люксембург (3,7‰). Освен България с високи стойности на отрицателен естествен прираст са Унгария и Хърватия - по -4‰ и Литва с -3,5‰²⁴.

Вътрешна и външна миграция на населението

През 2016 г. във вътрешните миграции в страната са участвали 96 хил. лица. От тях 45% са мъже и 55% - жени. С най-голям дял сред вътрешните мигранти са лицата на възраст 20 – 39 г. (35,6%), следвани от лицата под 20 години – 26,7% и 40 - 59 години – 17,2% от мигриралите лица. Най-активно е преселването по направлението „град - град“ (44,4%), следвано от направлението „село - град“ (24,7%) и „град - село“ (21,5%). Значително по-малък по брой и относителен дял е миграционният поток по направлението „село - село“ – 9,4%. Най-голям брой от преселващите се в страната са избрали област София (столица) – 18397 или 19% от вътрешните мигранти²⁵.

Емиграция. През последните години се наблюдава отслабване на емиграционния поток от България в сравнение с първото десетилетие на настоящия век. През 2016 г. 30570 души са емигрирали в чужбина, като от тях 50,4% са мъже. Най-голяма част от емигрантите (53,5%) са на възраст 20 - 39 г. Най-предпочитани дестинации са Германия (22%), Обединеното кралство (15%) и Испания (12%)²⁶.

Процесът на **имиграция** обхваща български граждани, завърнали се в страната, както и граждани на други държави, получили разрешение или статут за пребиваване в България. През 2016 г. 21241 лица са променили своето обичайно местоживееене от чужбина в България (при 25223 за 2015 г.). Относителният дял на мъжете е 52%, а на жените – 48%. Сред дошлите да живеят в страната 34% са на възраст 20 - 39 г., а 30% – на възраст 40 - 59 г. Най-висок е делът на имигрантите от Турция (22%), Русия (15%) и Украйна (7%)²⁷. Около половината от имигрантския поток се формира от реемиграция на българи, които по-рано са напуснали страната с цел емиграция в чужбина.

Намалението на населението в резултат на външната миграция е 9329 души, а измерено чрез коефициента на нетна миграция е -1,3‰. През 2016 г. само пет области имат положителен механичен прираст, получен като краен резултат от вътрешната и външната миграция: София (столица) (4,4‰), Варна (2,8‰), Пловдив (2,6‰), Бургас (0,8‰) и Кърджали (0,1‰). С най-голямо намаление на населението в резултат на отрицателния механичен прираст са областите Смолян (-11,8‰), Видин (-9,4‰) и Враца (-9,0‰)²⁸.

Възрастова структура. Към края на 2016 г. децата до 14 навършени години в страната са 1001019, или 14,1% от общия брой на населението (при 14,0% за 2015). Относителният дял на населението под 15 години е най-висок в областите Сливен – 18,2% и Бургас – 15,4%. Най-нисък е в област Габрово – 11,4% и Смолян – 11,5%²⁹.

²⁴ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

²⁵ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

²⁶ Пак там.

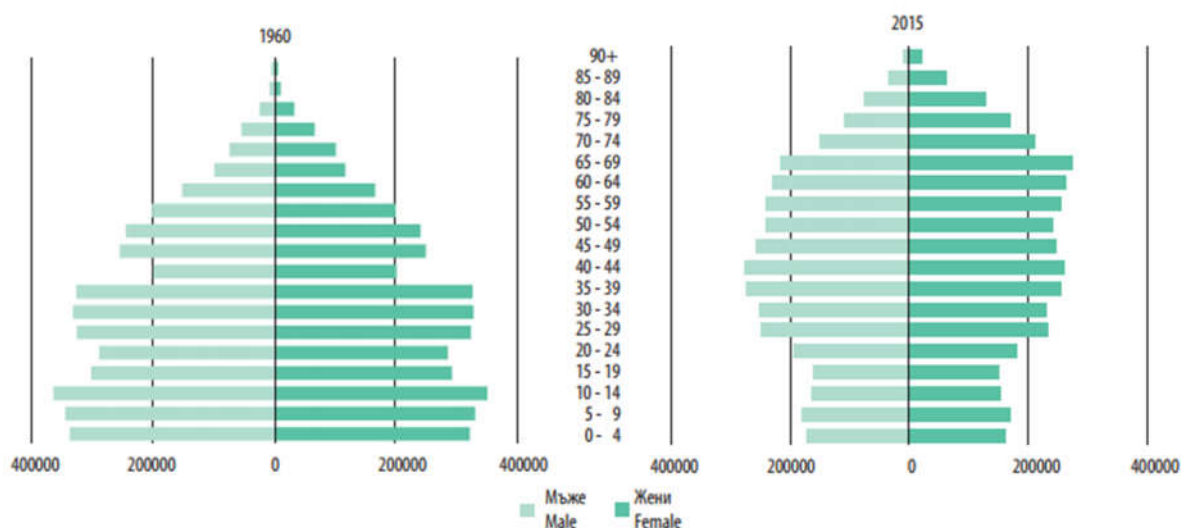
²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там.

²⁹ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

Делът на най-младото население в ЕС-28 в началото на 2016 г. е 15,6%, като в някои страни той е по-нисък от този в България: Германия (13,2%), Италия (13,7%); най-висок е в Ирландия (21,9%) и Франция (18,5%)³⁰.

Продължава процесът на застаряване на населението. В края на 2016 г. лицата на 65 и повече навършени години са 1,47 млн., или 20,7% от населението на страната. Спрямо 2015 г. делът на тази възрастова група нараства с 0,3%, а спрямо 2001 г. - с 3,8%. Делът на лицата на възраст 65+ е най-висок в областите Видин (28,9%), Габрово (27,9%), Костендил и Ловеч – по 26,4%. Най-нисък е делът на възрастното население в областите София (столица) – 17,0% и Варна – 18,3%³¹.

Фигура 5. Възрастови пирамиди на населението в България за 1960 и 2015 г.

Източник: Население и демографски процеси 2015. НСИ, София, 2016.

Процесът на застаряване на населението е характерен и за повечето страни в Европейския съюз. През 2016 г. общо за ЕС-28 относителният дял на населението на 65+ г. е 19,2%. Този дял е най-висок в Италия (22,0%), следвана от Гърция (21,3%) Германия (21,1%). Най-нисък е делът на възрастното население в Ирландия – 13%³².

Застаряването на населението води до повишаване на средната му възраст, която нараства от 40,4 г. през 2001 г. на 43,5 г. в 2016 г. В градовете средната възраст на населението е 42,5 г., а в селата – 46,2 г.³³

Променя се и възрастовата структура (под, в и над трудоспособна възраст). Влияние върху нея оказват както застаряването на населението, така и законодателните промени при определянето на възрастовите граници при пенсиониране. Към 2017 г. тези граници за населението в трудоспособна възраст са съответно 61 г. за жените и 64 г. за мъжете. Населението в трудоспособна възраст към края на 2016 г. е 4304 хил. души (60,6% от населението на страната), като мъжете са 2262 хил., а жените – 2042 хиляди³⁴.

³⁰ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

³¹ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

³² <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

³³ Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017.

³⁴ Пак там.

През 2016 г. трудоспособното население намалява с 45 хил. души, или с 1% спрямо предходната година. В надтрудоспособна възраст са 24,4%, а в подтрудоспособна – едва 15,0% от населението на страната³⁵.

Селищна структура. Обезлюдяване на малките селища

Към 31.12.2016 г. населените места в България са 5256, в т.ч. 257 градове и 4999 села. В градовете живеят 5,2 млн. души, или 73%, а в селата – 1,9 млн. души, или 27% от населението на страната. В шестте града с над 100 хил. души (София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе и Ст. Загора) живеят над 1/3 от населението на страната. В същото време 157 от селата в България са без население. Най-голям е техният брой в областите Габрово – 59, Велико Търново – 54 и Кърджали – 10. В критично демографско състояние и с неясна перспектива са още 1148 селища с население от 1 до 49 души³⁶.

Демографски прогнози. Бъдещото демографско състояние на населението винаги е представлявало интерес както от научна, така и от практическа гледна точка. По тази причина се изработват множество демографски прогнози за различни периоди – краткосрочни (от 1 до няколко години), средносрочни (обикновено от порядъка на 10-15 г.) и дългосрочни (за 2-3 и повече десетилетия). В България такива са правени най-често от екипи на Демографския институт на БАН, чийто правопреемник днес е Институтът за населението и човека. Известни са и частни прогнози, дело на отделни учени. Някои от тях са фокусирани основно върху броя на населението, а други обхващат и неговите структури. Използването на утвърдени методики позволява изготвянето на прогнози със сравнително висока точност. За пример може да се посочи прогнозата на Хр. Каракашев от 1997 г. (по това време авторът е преподавател в УНСС). В нея се предвижда намаляване на общия брой на населението на България от 8,4 млн. през 1995 г. до около 7 млн. през 2020 г. (в 4-те варианта броят варира от 7,3 до 6,9 млн.)³⁷. Сравнението с актуалните данни показва високата точност на тази прогноза.

По-интересни, макар и по-несигурни, са дългосрочните прогнози за демографското състояние на населението. Такива са прогнозите на НСИ и на Евростат.

Прогнозата на НСИ обхваща периода от 2015 до 2070 г. Тя представя промените в броя на населението на България в три варианта: 1) реалистичен, 2) относително ускоряване и 3) относително забавяне на възпроизводствения процес. И в трите варианта на прогнозата се очертава продължаващо трайно намаление на броя на населението. Според първия вариант той ще бъде както следва: към 2030 г. – 6,6 млн., към 2050 г. – 5,8 млн., 2070 г. – 5,1 млн.³⁸. Отклонението от тези стойности в останалите варианти е в рамките на $\pm 2\%$ (около 100 хил. души).

Прогнозата на Евростат обхваща почти същия времеви период (до 2080 г.). Предполагаемите стойности за България са малко по-ниски от тези в прогнозата на НСИ: 6,4 млн. за 2030 г., 5,6 млн. за 2050 г. и 4,9 млн. за 2070 г. Очертава се намаляване на българското население с над 30%. Според прогнозата на Евростат населението на страните от ЕС-28 като цяло ще отбележи слаб ръст до 2050 г. и ще достигне 528 млн., а през следващите 30 години ще намалее до 518 млн. Освен България, значителен дял от населението си – между 20% и 40% до 2070 г. ще

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там.

³⁷ Каракашев, Хр. Демографски перспективи в България. Обучението по география, бр. 4-5, 1997.

³⁸ Прогноза за населението на България по пол и възраст. НСИ, 2015.

загубят редица страни от Източна и Южна Европа: Латвия, Литва, Полша, Румъния, Хърватия, Гърция и Португалия³⁹.

Обща черта на демографските прогнози е, че отчитат добре тенденциите във възпроизводството на населението и неговите структури, но не могат да предвидят за по-дълъг период интензитета на външните миграции, които могат да окажат силно влияние върху демографската ситуация във всяка страна.

Демографска политика на България

Демографската политика се определя като „съставна част от общата социална политика, насочена към стимулиране или ограничаване на възпроизводството на населението, съобразно целите на обществото. В широк смисъл тя включва и мерки за регулиране на миграционните процеси и промените в структурата на населението“⁴⁰.

Държавната политика в областта на демографското развитие се ръководи от Министерството на труда и социалната политика (МТСП). В МТСП се осъществява координацията и ръководството на Междуведомствена работна група по демографски въпроси, в която участват представители от ключови държавни ведомства, НСИ, НОИ, БЧК, Националното сдружение на общините, НПО. Националният механизъм за координация и мониторинг на изпълнението на демографската политика бе усъвършенстван чрез създаване на Национален съвет по демографска политика. Приоритетните направления и задачи в областта на демографската политика са формулирани в Актуализираната Национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България 2012 – 2030 г. и са насочени към реализиране на следната **стратегическа цел: забавяне темповете на намаляване на броя на населението с тенденция за стабилизирането му в дългосрочен план и осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, образование, квалификация, способности и умения**⁴¹.

Акцент върху посрещането на демографските предизвикателства от застаряване на населението е поставен и чрез Националната концепция за насърчаване на активния живот на възрастните хора 2012 – 2030 г.⁴².

Съгласно Националната стратегия националната демографска политика трябва се реализира в **12 основни направления**:

1. Насърчаване на раждаемостта чрез създаване на среда, благоприятна за раждане, отглеждане и възпитание на деца.
2. Подобряване на репродуктивното здраве на населението.
3. Подобряване на общата демографска информираност и сексуално-репродуктивна култура на населението.
4. Подобряване на общото здравословно състояние на населението и намаляване на общата, преждевременната, детската и майчината смъртност.
5. Разработване на адекватна миграционна (външна и вътрешна) и имиграционна политика.
6. Значително намаляване на броя на емигриращите млади хора в репродуктивна възраст.

³⁹ <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00002&plugin=1>

⁴⁰ Географски терминологичен речник. АИ „Проф. Марин Дринов“. София, 2011.

⁴¹ Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012 – 2030 г.). МТСП, София, 2012.

⁴² Национална концепция за насърчаване на активния живот на възрастните хора 2012 – 2030 г. МТСП, София, 2012.

7. Възприемане на комплексен междусекторен подход за активен и продуктивен живот на възрастните хора в добро здраве. Адаптиране на социалните системи към демографските промени и остаряването на населението – пазар на труда, пенсионна система, социално подпомагане и грижи, здравеопазване, образование, култура и др.

8. Развитие на солидарност между поколенията.

9. Повишаване на общото образователно духовно и културно равнище, квалификация, способности и умения на населението от всички възрастови групи.

10. Създаване на условия за равни възможности за пълноценен социален и продуктивен живот за всички социални групи.

11. Ограничаване на диспропорциите в териториалното разпределение на населението и обезлюдяването в някои региони и селата.

12. Въвеждане на задължителна оценка на въздействието върху демографското развитие на населението и качеството на човешкия капитал на всеки нов, изменян или допълван нормативен акт на държавата⁴³.

Правят впечатление широкообхватните цели и съдържание на националната демографска политика. В същото време е ясно, че на настоящия етап финансовите и материалните ресурси на държавата за осигуряване изпълнението на тези цели са силно ограничени. Илюстрация на това са параметрите, заложи в Закона за семейни помощи за деца през 2017 г.⁴⁴:

Помощи за раждане и отглеждане на деца през 2017 г.

Размер на еднократната помощ при бременност – 150 лв.

Размер на еднократната помощ при раждане на живо дете: за първо дете – 250 лв.; за второ дете – 600 лв.; за трето дете – 300 лв.; за всяко следващо дете – 200 лв.

Размер на еднократната помощ за отглеждане на близнаци – 1200 лв. за всяко дете.

Размер на еднократната помощ за отглеждане на дете от майка (осиновителка) студентка, учаща в редовна форма на обучение – 2880 лв.

Размер на месечните помощи за отглеждане на дете (при средномесечен доход до 400 лв.): за семейство с едно дете – 37 лв.; за семейство с две деца – 85 лв.; за семейство с три деца – 130 лв.; за семейство с четири деца – 140 лв., като за всяко следващо дете в семейството помощта за семейството расте с 20 лв.

Месечна помощ за отглеждане на близнаци – 75 лв.

Съгласно Закона, всяка жена, осигурявана най-малко 12 месеца за фонд „Общо заболяване и майчинство“ има право на обезщетение за бременност и раждане и за отглеждане на малко дете. Работещите жени имат право на отпуск за бременност и раждане в размер на 410 дни, като 45 от тях се ползват задължително преди раждането. Съпругът има право на 15 дни отпуск след изписването на детето. След изтичането на 6 месеца от раждането, ако майката се връща на работа, остатъкът от отпуска се ползва от съпруга⁴⁵.

⁴³ Демографска политика. МТСП. С., 2014.

⁴⁴ Закон за семейни помощи за деца. Обн., ДВ, бр. 32 от 29.03.2002 г. Изм. и доп. 2002 - 2017 г.

⁴⁵ Пак там.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на направения анализ се налагат следните изводи:

1. Демографският преход в България е към своя край, но демографският проблем още дълго ще бъде актуална за нашето общество тема.
2. Съвременната демографска ситуация в България се определя като „демографска криза“. Тя не е някакво уникално за света явление, а закономерен резултат от социално-икономическото развитие на страната и естествения ход на демографските процеси през втората половина на миналия и началото на настоящия век.
3. В съвременната глобална епоха става все по-важно отчитането и използването на всички ресурси, включително демографските, на цялата българска нация, а не само на населението с постоянно местожителство в страната.
4. Демографската политика на България на настоящия етап (до 2030 г.) е насочена към утвърждаване на двудетния семеен (във формалния и неформалния смисъл) модел, който не гарантира постигането на просто възпроизводство на населението.
5. Решаването на демографския проблем на България не може да бъде само ангажимент на държавата. То трябва да бъде резултат и от осъзнатото демографско поведение на всеки неин гражданин.

Статията представя съдържанието на публичната лекция, изнесена от автора на 11.10.2017 г. пред студенти, преподаватели, служители и граждани във ВУАРР, филиал Русе, по повод 25-годишнината на висшето училище.

ЛИТЕРАТУРА

1. Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012 – 2030 г.). МТСП, София, 2012. Достъпно на www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=3009. Посетен на 9.10.2017 г.
2. Географски терминологичен речник. АИ „Проф. Марин Дринов“. София, 2011.
3. Демографический энциклопедический словарь. Москва. „Советская энциклопедия“, 1985.
4. Демографска политика. Министерство на труда и социалната политика. София, 2014. Достъпно на <https://www.mlsp.government.bg/index.php?section=POLICIES&P=221>. Посетен на 10.10.2017 г.
5. Димитров, Д. Значението на Земята и демографските проблеми на българското село. Сп. „Ново знание“, бр. 4/2012, с. 29-30.
6. Закон за семейни помощи за деца. Обн., ДВ, бр. 32 от 29.03.2002 г. Изм. и доп. 2002 - 2017 г.
7. Каракашев, Хр. Демографски перспективи в България. Обучението по география, бр. 4-5, 1997.
8. Левков, К. България – в дълбока демографска криза? Обучението по география, бр. 2/1996.
9. Население и демографски процеси 2016. НСИ, София, 2017. Достъпно на <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/DMGR2016.pdf>. Посетен на 13.09.2017 г.

10. Националната концепция за насърчаване на активния живот на възрастните хора 2012 – 2030 г. МТСП, София, 2012.

11. Прогноза за населението по пол и възраст. НСИ, 2015. Достъпно на <http://www.nsi.bg/bg/content/2994/прогноза-за-населението-по-пол-и-възраст>. Посетен на 13.09.2017 г.

12. Цеков, Н. Превръща ли се България в демографска пустиня? Достъпно на: <http://www.dw.com/bg/превръща-ли-се-българия-в-демографска-пустиня/a-39502135>. Посетен на 10.10.2017 г.

13. Ще изчезне ли България? Достъпно на: https://clubz.bg/32614-shte_izchezne_li_bylgariq_grafiki. Посетен на 10.10.2017 г.

14. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

15. www.nsi.org.

16. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographic_transition#/media/File:Demographic-TransitionOWID.png.